

ЗАМІТКИ

Дніпро-Славутич

Уважається, що старовинна народна назва Дніпра — Славутич. Це уявлення освячено авторитетом *Слова о полку Ігоревім* (далі — *СПІ*). У свою чергу, впевненість в давності тексту *СПІ* підкріплюється архаїчним звучанням імені «Славутич». Наприклад, у коментарі до *СПІ* (видання 1950 р.) зворот «Днепре Словутицю» охарактеризовано як «типово фольклорний»¹. Чи так це? Звідки взагалі відома подібна назва Дніпра і яке її походження?

У відповідь на питання про паралелі до вказаного вислову «словознавча» література дає щонайбільше три приклади. Власне форма «Славутич» (точніше, «Слаутич»), окрім *СПІ*, відома тільки в одному творі — *Повісті про Сухана* — московській воїнській повісті, укладеній приблизно наприкінці XVII ст.² Коментатори звичайно вказують ще на дві пам'ятки, що містять близьку, хоч і не тотожну форму «Дніпро-Славута». Ідеться про дві українських думи (про Самійла Кішку та Хведора Безродного), які видавалися у *Сборнике украинских песен* М.О. Максимовичем 1849 р. (про Кішку)³, В.Б. Антоновичем та М.П. Драгомановим у 1874 р. (обидві думи)⁴, а також Д.М. Ревуцьким у 1919 р. (про Хведора Безродного)⁵. Характерно, що у примітках Максимович писав: «Днепр казаки величали именем Славуты. Это велось издревле, как видно из Песни о полку Игореве». Звідси зрозуміло: впевненість у давності цієї назви Дніпра базувалася на авторитеті *СПІ*.

Між тим, зазначені думи — ненадійні джерела. Вони були записані не тільки набагато пізніше описаних в них подій, але й після публікації *СПІ*. Проте, на щастя, перелік паралелей до «древнього фольклорного» імені Дніпра можна розширити. Назва ріки «Славута» двічі трапляється в польських творах першої половини XVII ст.⁶ У 1615 р. вона з'являється на сторінках книги Мартина Пашковського про турецькі і козацькі звичаї *Dzieje tureckie, y utarczki Kozackie z Tatary*. В одному фрагменті, що присвячений зіткненням запорожців з кримськими татарами і містить «руську історію» про Дніпро та Кінську Воду (нині — р. Конка), автор відзначає: «Dniepr tam zową Slautą to jest rzeką sławną»⁷ («Дніпро там зовуть Сла(в)утою, тобто рікою славною»). У збірнику поезій 1642 р. польський письменник Ян Анджей Морштин уміщує особливу главу «Ріки» («Rzeki»). Серед іншого там сказано, що «Dniepr ukraiński [...] Slawutą rzeczon»⁸ («Дніпро український [...] зветься Славутою»). І в цьому випадку назва з'являється у «козацькому» сюжеті, в описах походів козаків у володіння Османської імперії.

Отож, маємо всього п'ять текстів, що складають контекст «Дніпра-Славутича» з *СПІ*. Два з них — думи — мають розмите датування (XVII–

XIX ст.). Решта три впевнено датуються XVII ст. При цьому польські твори дещо старші за *Повість про Сухана*, котра містить найближчу до *СПІ* форму — «Слаутич». На цьому фоні «Слаутич» у *СПІ* виглядає підозрілим ізолятом, якщо це читання відносити до XII–XIII ст. Однак його (читання) датування кінцем XVII–XVIII ст. нормалізувало би ситуацію⁹. Якщо приписати нинішній текст *СПІ* до XII ст., вийде вельми дивна еволюція форм: «Словутич» — «Sla(w)uta» — потім знову «Слаутич» (тобто відпадиння, а згодом відновлення патронімічного суфікса). Логічнішим є інший напрямок змін: «Sla(w)uta» — «Слаутич» — «Словутич»¹⁰.

Яке значення мають ці спостереження для історії *СПІ*? Передусім вони свідчать про пізню хронологію нині відомого тексту пам'ятки. Але це автоматично не означає, що основа тексту з'явилася тоді ж, у XVII–XVIII ст. До прикладу, присутність у тексті *Літописця Переяславля-Суздальського* староукраїнської лексики «литовсько-польського періоду» не дає права стверджувати, що весь текст (включно із вміщеною на його початку *Повістю временних літ*) написано з нуля у XV ст. Це свідчить лише про його пізнє редагування.

Таке саме — редакторське — походження міг мати й «Словутич». Не розпізнане рідкісне слово «словутный» могло бути легко сплутане з відомою у XVII–XVIII ст. поетичною назвою Дніпра — «Слаута». Мінімальна зміна однієї-двох літер перетворювала сполучення «Днепре словутню» на «Днепре Словутцю/Словутицю».

Дуже спрощуючи, можна сказати, що на сьогодні існує дві основних моделі походження *СПІ*. Одна з них датує пам'ятку XII ст. (або рубежем XII–XIII ст.), інша — ранньомодерним періодом. Ця замітка, звісно, не може суттєво вплинути на вирішення принципових проблем історії видатного твору. Її висновок простий: нібито давня, засвідчена в *СПІ*, назва Дніпра «Словутич» виявляється не настільки давньою.

1 Слово о полку Игореве. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. М., Л., 1950, 462.

2 Малышев В.И. Повесть о Сухане. Из истории русской повести XVII в. М., Л., 1956, 135, 137.

3 Максимович М. Сборник украинских песен. Ч.1. К., 1849, 44.

4 Антонович В.Б., Драгоманов М.П. Исторические песни малорусского народа. Т. 1. К., 1874, 217, 253.

5 Ревуцкий Д. Украинські думи та пісні історичні. К., 1919, 139.

6 Обидва випадки відзначено у працях: Вирський Д.С. Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642). Історико-географічні дослідження в Україні. № 12. К., 2012, 47; Його ж. «Україне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. К., 2011, 74. Висловлюю вдячність Д. С. Вирському за консультацію з цього питання.

7 Paszkowski M. Dzieje tureckie, y uitarczki Kozackie z Tatarzy. (W Krakowie, 1615), 27.

8 Morsztyn J.A. Kanikula albo psia gwiazda. Poezye oryginalne i tlomaczone (Warszawa, 1883), 51.

9 Встановити точну схему залежності текстів не видається можливим за браком даних. Однак загальна тенденція очевидна. Коментуючи співвідношення назв Дніпра у *Повісті про Сухана* й *СПІ*, В.І. Малышев дивувався, як могла форма з давньоруської пам'ятки потрапити до тексту воїнської повісті XVII ст.? Він розглядав можливість посередництва якогось втраченого списку *Задонщини*, але більше схилився до того, що автор *Повісті* взяв рідкісну назву з українських народних дум. Варіант залежності *СПІ* від *Повісті* він навіть не передбачав (Малышев В.И. Повесть о Сухане, 112–113).

- 10 Окреме питання — походження назви «Славу́та» — вирішувати тут не місце. Утім можна зробити декілька зауважень. В обох згаданих польських творах вона виступає тільки в «запорозько-козацькому» контексті. Це могло би підказати, що гідронім «Славу́та» виник не раніше, ніж дніпровське козацтво. До речі, вірогідним є вплив польської мови. У старопольських текстах XVI–XVII ст. широко представлено слово *ślawętny/ślawątny* (*Słownik staropolski*. Tom 8, Zeszty 4 (51) (Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980), 272), звідки на східнослов'янському мовному ґрунті легко утворюється «Славу́та» (з переходом *ę/a>у* і збереженням кореневого *а*). Відоме зі *Словаря* М.М. Тупикова прізвище «Славутич» відзначено в джерелах під 1601 р. і належало слонімському зем'янину (Тупиков Н.М. *Словарь древнерусских личных собственных имен*. СПб., 1903, 751), а отже, походило теж із Речі Посполитої. Примітно, що давньоруське «словутный», яке нерідко порівнюють із назвою Дніпра в *СПП* (*Словарь-справочник «Слова о Полку Игореве»: в 6 выпусках*. Вып. 2. Л., 1967, 31 — доповнення), відоме тільки за текстом *Галицько-Волинського літопису*, пам'ятки, створеної майже на кордоні з польським мовним ареалом («словоутного пѣвца . митюсоу» (*ПСРЛ* 2: 794)). Решта прикладів уживання слова «словутный» походять із текстів XVI–XVII ст., див.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 25, М., 2000, 61, 107.

Вадим Арістов

О прозвании Юрия Владимировича Долгоруким

Многие князья Древней Руси в источниках и историографии упоминаются не только под своим именем — «княжеским» и нередко крестильным, дававшимся священником во время официальной церемонии крещения, но и с прозвищем.

Известные княжеские прозвища («прироки») имеют различное происхождение. Чаще всего они указывают на свойства характера, наклонности и доблести их носителей. Например, черниговский князь Святослав Давыдович за свою чрезмерную набожность, увлѣкшую его в Киево-Печерский монастырь, получил прозвище Святоша. Князь Мстислав Ростиславич, который, по свидетельству летописца, «много пота оутерь . с дружиною своею . и не мало мужества показа» был позже справедливо прозван Храбрым, «бѣ бо крѣпокъ на рати . всегда бо тоснашеться оумрети за Роускоюю землю . и за хрѣтыяны»¹. Его сын Мстислав Мстиславич, очевидно, по той же причине прослыл Удалым (Удатным). Новгородский князь Александр Ярославич за свою победу над шведами на реке Неве в 1240 г. получил прозвище Невский, а московский князь Дмитрий Иванович, победитель Орды в битве на Куликовом поле у Дона, вошёл в анналы истории с прозвищем Донской.

Нередко основанием для прозвища могли послужить те или иные физические особенности, увечья. Так, черниговский князь Всеволод Ярославич, очевидно, за огненно-рыжий цвет волос прозывался Чермным². Известны также посесивные, владельческие прозвища. Например, жившего преимущественно в Берлади Ивана Ростиславича летописцы называли «рекомыи Берладник»³.

Не все, однако, «прироки» являются для нас достаточно понятными, смысл которых очевиден и не вызывает особых сомнений. Даже, казалось